

L'ORDO VIRTUTUM D'HILDEGARDA DE BINGEN: NOVES CONSIDERACIONS A L'ENTORN DE LES VIRTUTS "DISCIPLINA" I "SCIENTIA DEI" EN RELACIÓ AMB LA GÈNESI DEL SEU PROTOTEXT¹

Mariona Vernet Pons

Universitat de Barcelona

e-mail: mvernet@ub.edu

Rebut: 4 setembre 2017 | Revisat: 22 nov. 2017 | Acceptat: 10 desembre 2017 | Publicat: 21 desembre 2017 | doi: 10.1344/Svmma2017.10.6

Resum

A l'*Ordo Virtutum*, al llarg de la segona escena, cada Virtut es presenta a la resta, fent una descripció dels seus atributs. En dos passatges del *Scivias*, Hildegarda fa una descripció de les mateixes Virtuts amb tota mena de detalls. Curiosament, les Virtuts apareixen gairebé en el mateix ordre d'aparició que trobem a l'*Ordo*. El Riesencodex, el principal manuscrit de l'*Ordo*, mostra una rasura en el lloc on el nom d'una de les Virtuts hauria de ser esmentat. M. Böckeler (1927), seguida per Dronke (2007), proposà de restablir-hi el nom de *Disciplina*, d'acord amb un passatge del *Scivias*. Però al meu parer, hi ha alguns indicis que semblen indicar que el nom de *Disciplina* no acaba d'encaixar-hi del tot. L'objectiu d'aquest article és proposar una nova conjectura referent a aquesta rasura, proposant de restablir-hi el nom de *Gratia Dei*, que apareix a *Scivias* i sembla tenir les mateixes característiques físiques que la *Disciplina*. En aquest estudi presentarem també una hipòtesi per explicar per què la *Scientia Dei* apareix a la primera escena i no pas a la segona, com la resta de Virtuts. Aquest fet és important perquè, al meu parer, aporta més evidències referents a l'*Urtext* de l'*Ordo Virtutum*.

Paraules clau: *Ordo Virtutum*, Virtuts, Virtutes, *Gratia Dei*, *Scientia Dei*, *Disciplina*, Hildegard von Bingen

Abstract

During the second scene of the *Ordo Virtutum*, each Virtue introduces itself to the others, describing its own attributes. In two different passages of *Scivias* the same Virtues are commented upon by Hildegard, who provides all kind of details. Strikingly, they are presented almost in the same order as they appear in the *Ordo Virtutum*. In the Riesencodex, the main extant manuscript of the *Ordo Virtutum*, the place where the name of one of the Virtues should be mentioned appears scraped off. M. Böckeler (1927), followed by Dronke (2007), proposed the name of *Disciplina*, according to one passage of *Scivias*. However, in my opinion, there are some clues that seem to indicate that the name of *Disciplina* does not fit well in this passage. The aim of this paper is to propose a new conjecture about this scrapping by taking into account the name of *Gratia Dei*, which appears in *Scivias* and seems to possess the same physical characteristics as *Disciplina*. In this article I will also formulate a hypothesis as to why *Scientia Dei* appears in the first scene and not in the second, as the rest of Virtues. This fact is important because it brings more evidence regarding the *Urtext* of the *Ordo Virtutum*.

Key Words: *Ordo Virtutum*, Virtues, Virtutes, *Gratia Dei*, *Scientia Dei*, *Disciplina*, Hildegard von Bingen.

¹ Aquest article ha estat possible gràcies a un contracte 'Ramón y Cajal' concedit pel Ministerio de Ciencia e Innovación (Ref. RYC-2012- 11226) i a un projecte de recerca concedit pel mateix organisme del qual sóc co-IP (Ref.: FFI2015-68467-C2-1-P)

1. Introducció

L'*Ordo Virtutum* d'Hildegarda de Bingen és un dels drames musicals més rellevants de l'Edat Mitjana, del qual se'n conserven íntegrament el text, en llatí, i la partitura en notació neumàtica.² Escrit per la mística alemanya Hildegarda de Bingen (Bernersheim 1098 - Rupertsberg, Bingen, 1179), probablement l'any 1151, descriu el camí que ha de fressar una ànima (*Anima*) a fi de poder atènyer la salvació. Aquest viarany és ple de perills, paranys i temptacions (*Diabolus*), però gràcies a l'inestimable ajuda del cor de les Virtuts (*Virtutes*), l'ànima finalment aconsegueix la redempció i l'alliberament.

A l'*Ordo Virtutum*, les Virtuts són disset en nombre. A la segona escena, un dels passatges més melòdics d'aquest drama espiritual cantat, cada Virtut es presenta a la resta del grup i a l'audiència, bo i descrivint els seus atributs particulars. A banda de l'*Ordo Virtutum*, les Virtuts apareixen també esmentades en una altra obra d'Hildegarda, el *Scivias*, concretament en dos passatges diferents (*Scivias* III, 3, 160-593 i III, 8, 930-1245, ed. FÜHRKÖTTER 1978),³ on s'hi descriuen les Virtuts amb tota mena de detalls, tan físics com espirituals. Curiosament, en aquesta obra, les Virtuts són presentades gairebé en el mateix ordre en el qual apareixen a l'*Ordo Virtutum*, encara que dividides en dos grups, quelcom que sembla haver passat desapercbut a la comunitat investigadora.

El Riesencodex,⁴ el principal manuscrit de l'*Ordo Virtutum* i el més antic, mostra una rasura en una de les didascàlies, en el lloc on hi hauria d'aparèixer el nom d'una de les Virtuts. Anys enrere, M. Böckeler (1927: 65 nota a peu núm. 4) proposà de restaurar-hi el nom de *Disciplina*, basant-se en un passatge del *Scivias* (III, 3, 283 i ss. ed. FÜHRKÖTTER 1978) i en una de les miniatures del facsímil del còdex de Rupertsberg. Aquesta conjectura fou recollida posteriorment per Dronke en la seva edició del 2007. Però segons la meua opinió, hi ha alguns indicis que fan pensar més aviat que el nom de *Disciplina* no s'adiu del tot en aquest passatge: en primer lloc perquè a la rasura sembla que hi hagi dues paraules esborrades i no pas una de sola, cosa que fa pensar més aviat en un nom compost, i en segon lloc, perquè els atributs que apareixen en aquesta antífona de l'*Ordo* no semblen escaure's gaire a la semàntica del nom *Disciplina*.

L'objectiu d'aquest article no és altre que el de proposar una nova conjectura per a aquesta rasura, prenent en consideració el nom de *Gratia Dei*, que apareix també al *Scivias* (III, 8, 1155,

² Per al text llatí, he emprat l'edició de DRONKE 2007: *Hildegardis Bingensis Opera Minora*. 2007. Ed. per Peter Dronke, Christofer P. Evans, Hugh Feiss, et alii. *Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis* 226, Turnhout. Per a l'edició de la partitura gregoriana, veg. l'edició de STÜHLMAYER, 2012: STÜHLMAYER, Barbara, 2012. *Hildegard von Bingen. Lieder. Symphoniae*, Beuron.

³ Per al text llatí del *Scivias* he utilitzat l'edició de FÜHRKÖTTER 1978: *Hildegardis Scivias*. 1978. Ed. per Adelgundis Führkötter, amb la col·laboració d'Angela Carlevaris. *Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis* 43 i 43 A, Turnhout.

⁴ Aquest manuscrit es troba a Wiesbaden, Hesische Landesbibliothek 2 ('Riesencodex'), f. 478va-481vb, annis 1175-1179.

ed. FÜHRKÖTTER 1978) i sembla posseir les mateixes característiques físiques que la *Disciplina*. En aquest estudi també formularem una nova hipòtesi, referent al motiu pel qual la *Scientia Dei* (“Coneixement de Déu”) apareix a la primera escena i no pas a la segona, com la resta de Virtuts. Aquesta peculiaritat ha passat desapercebuda també als investigadors i, segons la meua opinió, és important perquè aporta una nova evidència referent a l’*Urtext* de l’*Ordo Virtutum*, sovint tan discutit.

2. *Dramatis personae de l’Ordo Virtutum*

A l’*Ordo Virtutum* hi intervenen una vintena de personatges: l’*Anima* (“Ànima”), el cor de les disset *Virtutes* (“Virtuts”), el *Diabolus* (“Diable”), el cor de *Patriarche et Prophete* (“Patriarques i Profetes”) i el cor de les *Animae in carne posite* (“Ànimes encarnades”), aquests dos darrers, de nombre indefinit. De tots aquests personatges, el principal protagonista és l’Ànima, seguida del cor de les Virtuts i del Diable, que també juguen un rol central en l’obra i apareixen al llarg de tot el drama: l’Ànima es veurà temptada constantment per les males arts del Diable –l’únic que no pot cantar, ans només vocifera i crida–, però les Virtuts, finalment, aconseguiran redreçar-la pel bon camí i la salvaran de les urpes del Mal. El cor de Patriarques i Profetes, així com el de les Ànimes encarnades, en canvi, tenen un paper menor dins de l’obra atès que apareixen en comptades ocasions.⁵

Pel que fa a les Virtuts, com hem esmentat més amunt, i a excepció de la *Scientia Dei* (“Coneixement de Déu”), que apareix a la primera escena, la resta surten enumerades al llarg de la segona i en aquest ordre: *Humilitas* (“Humilitat”), *Caritas* (“Caritat”), *Timor Dei* (“Temor de Déu”), *Innocentia* (“Innocència”), *Contemptus Mundi* (“Menyspreu del món”), *Amor celestis* (“Amor celest”), *Disciplina* (“Disciplina”), *Verecundia* (“Modèstia”), *Misericordia* (“Misericòrida”), *Victoria* (“Victòria”), *Discretio* (“Discreció”) i *Patientia* (“Paciència”).

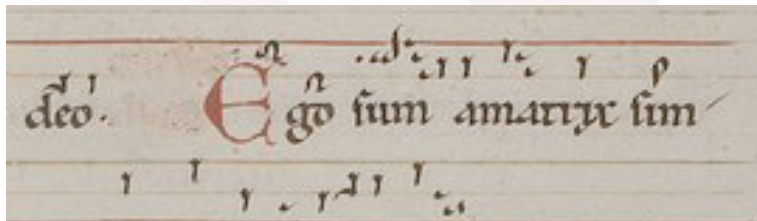
Els personatges de l’*Ordo Virtutum* mostren una clara prevalència de les personificacions femenines ja que, llevat del *Diabolus* i el cor de *Patriarche et Prophete*, la resta de personatges són femenins. Dronke (1994: 154), segurament influït per Ursprung (1958-61: 943), era partidari de veure-hi una correspondència directa entre les vint monges que formaven la comunitat d’Hildegarda (*viginti puellis nobilibus et de divitibus parentibus natis*) i els rols femenins de l’*Ordo Virtutum* (l’Ànima, les Virtuts i tres dones que formen el cor d’ànimes encarnades). Ursprung (1958-61: 943) a més a més, defensava la idea que el cor d’ànimes encarnades, que apareix només a la primera part, estaria format per un grup d’unes cinc persones, les monges novícies de Rupertsberg.

⁵ En el cas de les Ànimes encarnades, aquestes les trobem una sola vegada a la primera escena, i els Patriarques i Profetes, dues vegades també, a la primera escena.

Quant a les Virtuts, el seu precedent més antic caldria cercar-lo en la *Psychomachia*, escrita en hexàmetres llatins per Prudenci, poeta llatí cristià oriünd segurament de Tarragona (veg. DRONKE 2007: 483),⁶ que data de finals del s. IV dC. Una diferència substancial entre ambdues obres, tanmateix, consisteix en què, mentre a la *Psychomachia* hi trobem un combat directe entre Virtuts i Vicis, a l'*Ordo*, en canvi, només hi apareixen les Virtuts, i els Vicis, en canvi, ja no els trobem representats com a tals, ans s'han personificat tots en una sola figura, la del *Diabolus*, que en l'obra hildegardiana és l'únic que no pot cantar, com hem referit més amunt.

3. “Disciplina” o “Gratia Dei”?: una nova conjectura

En referència al nom de les Virtuts, el Riesencodex (R), el manuscrit més important i antic que tenim de l'*Ordo Virtutum*, tal i com hem esmentat a la introducció, mostra una peculiaritat, i és que, a la didascàlia, el nom d'una de les Virtuts apareix rasurat (v. 174 ed. Dronke 2007):

Fig. 1 Passatge del Riesencodex on hi apareix una rasura en la didascàlia del nom d'una de les Virtuts, “Disciplina” o, segons la meua conjectura, “Gratia Dei” (R 480r).

Böckeler (1927: 65, n.4) proposà de restituir-li el nom de *Disciplina*, basant-se en un passatge del *Scivias* (III, 3, l. 283 i ss. ed. FÜHRKÖTTER 1978) i en una de les seves miniatures (“Cinc Virtuts a la Torre de la Preparació o del Decret”), conservades en un facsímil del còdex de Rupertsberg.⁷ En aquest passatge del *Scivias*, el nom de *Disciplina*, certament, apareixia esmentat justament després del de l'*Amor Celestis* i abans de la *Verecundia*, seguida per la *Misericordia* i la *Victoria* i, per aquest motiu, Böckeler proposà com a conjectura el nom de “*Disciplina*”. En una miniatura del facsímil del Còdex de Rupertsberg se la pot observar en segona posició començant per l'esquerra:

⁶ Quant a l'edició de la *Psychomachia*, veg. THOMSON 1949. Pel que fa als paral·lels escadussers entre la *Psychomachia* (ca. 405 dC) de Prudenci i l'*Ordo Virtutum*, veg. HOZEZSKI 1982: 17-18 (especialment la pàg. 12): «Actually the strongest link between Prudentius and Hildegard is that they were both pioneers in the writing of personification allegory». A diferència de l'*Ordo Virtutum*, on la *Humilitas* (“Humilitat”) és la *Regina Virtutum* (“Reina de les Virtuts”), en el poema èpic de Prudenci, la Fe n'és l'heroïna, capítol dirigent de la resta de virtuts per a combatre'n els vicis.

⁷ En alemany, “Turm der Vorbereitung” (segons BÖCKELER 1927: 63) o “Turm des Ratschlusses” (segons Gutjahr, monja de l'Abadia de Santa Hildegarda. Per a una excel·lent edició de les miniatures del *Scivias*, juntament amb els seus comentaris, veg. <http://www.abtei-st-hildegard.de/?p=642>).

Fig. 2 La “Torre del Decret” (“*Turm des Ratschlusses*”). Miniatura del facsímil del Còdex Rupertsberg del *Scivias* en què hi apareixen les Virtuts següents (començant per l’esquerra): *Amor caelestis*, *Disciplina*, *Verecundia*, *Misericordia* i *Victoria*.

En aquest punt, abans de prosseguir en aquesta conjectura, convindria fer un breu excurs per indicar que, a banda de l’*Ordo*, les Virtuts apareixen mencionades amb tota mena de detall en una altra obra hildegardiana, concretament en dos passatges del *Scivias* (III, 3 l. 160-593 i III, 8, l. 930-1245 ed. FÜHRKÖTTER 1978), escrits en prosa. En aquests dos fragments, en els quals Hildegarda comenta els atributs espirituals i físics de cadascuna de les Virtuts, hi ha un fet que ha passat desapercbut als estudiosos: les Virtuts del *Scivias* apareixen en el mateix ordre gairebé que el que trobem a l’*Ordo Virtutum*, ara bé, mentre que en l’*Ordo* les trobem totes seguides, una darrera l’altra, al *Scivias* apareixen separades en dos grups. Al quadre següent es poden observar, de manera més esquemàtica, l’ordre d’aparició de les Virtuts, tal i com els trobem a l’*Ordo* i al *Scivias* (per a més detalls, veg. VERNET, E. i M. en premsa 2017: 43):

Enumeració de les Virtuts a l’ <i>Ordo Virtutum</i> (2a escena)		Enumeració de les Virtuts a <i>Scivias</i>
1. <i>Humilitas</i>		8. <i>Humilitas</i>
2. <i>Caritas</i>		9. <i>Caritas</i>
3. <i>Timor Dei</i>		10. <i>Timor Domini</i>
4. <i>Obedientia</i>	Scivias III, 8 l. 930-1245	11. <i>Obedientia</i>
5. <i>Fides</i>		12. <i>Fides</i>
6. <i>Spes</i>		13. <i>Spes</i>
7. <i>Castitas</i>		14. <i>Castitas</i>
8. <i>Innocentia</i>		15. <i>Gratia Dei</i>
9. <i>Contemptus mundi</i>		----
10. <i>Amor Caelestis</i>	Scivias III, 3 l. 160-593	1. <i>Amor Celestis</i>
11. <Vacat>		2. <i>Disciplina</i>
12. <i>Verecundia</i>		3. <i>Verecundia</i>
13. <i>Misericordia</i>		4. <i>Misericordia</i>
14. <i>Victoria</i>		5. <i>Victoria</i>
15. <i>Discretio</i>		6. <i>Patientia</i>
16. <i>Patientia</i>		7. <i>Gemitus</i>
17. <i>Scientia Dei</i> (1a escena)		---

Fig. 3 Ordre d’aparició de les Virtuts a l’*Ordo Virtutum* i al *Scivias* (M. Vernet)

Feta aquesta observació, és important de mencionar, que l'edició de Dronke 2007, la més recent que tenim de l'*Ordo Virtutum*, recollí la conjectura de Böckeler de 1927 i n'edità el passatge en qüestió amb el nom de *Disciplina* entre parèntesi angulars (DRONKE 2007: 513, l. 174).

Però malgrat que la conjectura de Böckeler a primer cop d'ull pugui semblar encertada i de fet, hagi estat acceptada per Dronke en la seva edició, hi ha un petit detall que em va cridar l'atenció i que va fer-me qüestionar *ab initio* aquesta conjectura, i és que, quan hom observa detalladament el manuscrit, sembla que a la rasura del RiesenkodeX hi hagi dues paraules rasurades i no pas una, i que, per tant, el nom de la didascàlia hauria de ser un nom compost per dues paraules, i no pas per una de sola. Aquest petit detall sembla que passà desapercebut a Böckeler i Dronke. Això s'hi afegia encara, una qüestió que, al meu parer, quedava sense resoldre, i era la de saber el motiu pel qual l'escriba hauria volgut esborrar la didascàlia d'aquest passatge en concret, que crida l'atenció perquè és l'únic cas en què el nom d'una Virtut apareix esborrat. A fi de poder resoldre aquestes preguntes, com a punt de partida d'aquesta recerca, vaig considerar convenient observar quina lectura oferien la resta de manuscrits.

Al manuscrit A de la London British Library (Add. 15102, fol. 2072-2215),⁸ el segon manuscrit més important després del RiesenkodeX, curiosament, en lloc de *Disciplina*, hi trobem el nom de *Caritas*. Però la tria del nom de *Caritas* que mostra aquest manuscrit és encara menys satisfactòria, al meu parer: com a personatge, *Caritas* ja ha aparegut anteriorment, al principi de l'escena segona (vv. 103-107 ed. DRONKE 2007), de manera que no tindria sentit que tornés a presentar-se de nou en un passatge posterior a aquest. Per tot plegat, la lectura que fa el manuscrit A de Londres és, des del meu punt de vista, errònia i sembla més aviat un error del copista. Atès que presumiblement el manuscrit A no és una còpia directa del RiesenkodeX (veg. en aquest sentit DRONKE 2007: 496), tampoc podem anar gaire més enllà, ni proposar la mateixa lectura d'A per la rasura del RiesenkodeX.

A banda d'aquesta constatació, hi havia quatre aspectes que convindria tenir en compte tot i que hagin passat desapercebuts als investigadors. La primera observació, de la qual he fet esment anteriorment, és que la rasura del RiesenkodeX mostra clarament dues rengleres, com si originàriament hi hagués hagut dues paraules, i per tant, el nom de la Virtut hagués estat un nom compost, per la qual cosa, la conjectura de “*Disciplina*” no fóra escaient en aquest cas. El segon aspecte a tenir en compte és que a l'*Ordo*, la *Disciplina* mostra uns atributs que no s'adiuen gaire a les característiques intrínseques del seu nom. Vegem-ne el passatge en concret de l'*Ordo* en què aquesta Virtut es presenta a la resta del grup (*Ordo Virtutum* vv. 174-178 ed. DRONKE 2007):

<*Disciplina*>
175 Ego sum amatrix simplicium morum
qui turpia opera nesciunt;
sed semper in regum regem aspicio
et amplector eum in honore altissimo.⁹

⁸ Londres, British Library, Add. 15102, fol. 207r-221r, anno 1487.

⁹ «*Disciplina*: / Jo sóc aimant de costums senzills, / que no coneixen fets vils, / ans sempre contemplo el Rei de reis / i l'abraço amb l'honor més alt /». A partir d'ara, ofereixo la meua pròpia traducció catalana a partir de l'original llatí.

En tercer lloc, ja he comentat més amunt que l'ordre d'aparició de les Virtuts a l'*Ordo* i al *Scivias* (III, 3 i 8, ed. FÜHRKÖTTER 1978) era gairebé idèntic, amb la diferència que les Virtuts del *Scivias* apareixien dividides en dos grups, tot i que l'ordre fos el mateix que el que trobem a l'*Ordo*. Tanmateix, després d'haver fet una anàlisi comparativa minuciosa, he pogut observar que, en ambdues obres, hi ha petites fluctuacions i canvis en el nom i en la posició d'algunes Virtuts, tot i que en siguin pocs (per a més detalls, veg. fig. 3): és el cas d'*Innocentia*, que al *Scivias* s'anomena amb el nom de *Gratia Dei*, o el de la *Discretio*, que al *Scivias* apareix com a *Patientia*, o el de la *Patientia*, que al *Scivias* la trobem amb el nom de *Gemitus*. Aquests petits canvis evidencien, per tant, que l'ordre d'aparició de les Virtuts tal i com s'observa al *Scivias* no sempre és del tot fiable respecte al que trobem a l'*Ordo* i que, en conseqüència, la conjectura de Böckeler de 1927, segons la qual caldria restaurar-hi el nom de *Disciplina* perquè és així com apareix en l'ordre del *Scivias* no és tampoc del tot segura perquè, com acabem de veure, l'ordre no sempre és el mateix en una obra i en l'altra.

Finalment, en quart lloc, m'ha cridat l'atenció que al *Scivias* (III, 8, l. 1155 i ss., ed. FÜHRKÖTTER 1978), aparegui el nom d'una nova virtut, la *Gratia Dei*, que no surt mencionada a l'*Ordo* (al seu lloc hi apareix la *Innocentia*). La *Gratia Dei*, curiosament, mostra les mateixes característiques físiques i vesteix una indumentària molt semblant a la de la *Disciplina*, que trobem en algunes miniatures del facsímil del còdex *Scivias* de Rupertsberg. Vegem-ne els passatges que palesen la semblança entre l'una i l'altra:

Disciplina:

Secunda autem praetendit disciplinam ... Quae induta est purpurea tunica: quia circumdata est lege mea et mortificatione carnis in hominibus... Stat etiam ut adulescens, qui nondum est ad plenum uirilis aetatis, sed tamen magnae grauitatis: quoniam disciplina semper est in puerili timore, ut puer est in constrictione timens magistrum suum sub magistratione (*Scivias* III, 3, l. 283 i ss. ed. FÜHRKÖTTER 1978).¹⁰

Gratia Dei:

Et faciem uirilem habet tantae ardentis claritatis, ut eam perspicue considerare non possis ut faciem hominis: quia gratia Dei in uirtuosa uirtute Omnipotentis dans uitam in uita aparuit... Quod autem est purpurei et subnigri coloris tunica induta... (*Scivias* III, 8, 1169-1179. ed. FÜHRKÖTTER 1978).¹¹

En aquests dos fragments del *Scivias*, tant la *Disciplina* com la *Gratia Dei* presenten un rostre viril i van abillades amb un vestit purpuri. D'acord amb aquesta semblança i amb el fet que la

¹⁰ «Com a segona, tanmateix, es presenta la Disciplina... Vestia una túnica de color porpra, car estava envoltada per la meua llei i la mortificació de la carn en els homes... S'estava dempeus com un adolescent que encara no ha arribat a la plenitud de l'edat viril, però, tanmateix, era d'una gran dignitat: perquè la disciplina sempre és present en la por dels joves, per tal com el jove es reprimeix per sota de l'autoritat, car tem el seu mestre».

¹¹ «I té un rostre viril de tan gran brillantor, que no la pots contemplar clarament com un rostre humà: perquè la gràcia de Déu omnipotent en la virtuosa Virtut, donant vida, aparegué en vida... Car també va vestida amb una túnica de color porpra i de color negre».

rasura presenti dues rengleres, sembla plausible que, darrere aquesta rasura hi hagués el nom de *Gratia Dei*, més que no pas el de *Disciplina*.

A tall de resum, per tant, si prenem en consideració aquestes observacions, *a)* que al Riesencodex hi apareix el nom de la Virtut esborrat, *b)* que la rasura sembla mostrar originàriament dues paraules esborrades, *c)* que la lectura d'A, *Caritas*, tampoc és correcta, *d)* que la correspondència pel que fa a l'ordre d'aparició i el nom de les Virtuts de l'*Ordo* i del *Scivias*, no és del tot fiable, perquè hi ha algunes diferències, i *e)* que la *Disciplina* i la *Gratia Dei* mostren uns atributs fàcils de confondre per la seva semblança, la meua proposta és una nova conjectura, és a dir, la de llegir-hi "Gratia Dei" en el lloc on es troba aquesta rasura.

4. La Virtut "*Scientia Dei*": noves consideracions a l'entorn de l'Urtext de l'*Ordo Virtutum*

Una altra peculiaritat referent als personatges de l'*Ordo Virtutum* que sembla haver passat desapercebuda als investigadors, és la figura de la *Scientia Dei* ("Coneixement de Déu").

Fig. 4 Imatge central de la *Scientia Dei*. Còdex *Scivias* de Rupertsberg. Facsimil.

De totes les Virtuts esmentades a l'*Ordo* n'hi ha una de sola, la *Scientia Dei*, que, curiosament, apareix a la primera escena i no pas a la segona, com la resta de Virtuts. A l'*Ordo*, la primera aparició que fa la *Scientia Dei* és *in medias res*, sense haver-se presentat abans, quelcom d'insòlit si es té present que cada Virtut entra en escena per primera vegada a través d'una presentació, on s'hi descriuen els seus atributs. En el cas de la *Scientia Dei*, apareix *ex abrupto*, sense introducció, en resposta a una petició que els fa l'Ànima. Vegem-ne el passatge en qüestió (vv. 44 i ss., ed. DRONKE 2007):¹²

- 45 *Anima illa*
Succurrite michi, adiuuando,
ut possim stare!
- Scientia Dei ad Animam illam*
Vide quid illud sit
quo es induta, filia saluationis,
50 et esto stabilis,
et numquam cades.

¹² «L'Ànima / Auxili! Socorreu-me, / perquè em pugui sostenir! / Coneixement de Déu a l'Ànima / Mira què és allò, / amb què has estat abillada, filla de la salvació: / mantén-te ferma / i així mai no cauràs. /»

El motiu del per què la *Scientia Dei* apareix a la primera escena sorprèn, si més no, per la coherència interna de l'obra, perquè hom esperaria trobar-la a la segona escena i no pas a la primera. Els estudiosos tampoc semblen haver fet esment a aquesta peculiaritat. A parer meu, podria tractar-se d'un passatge preexistent, molt antic, que formava part del prototext de l'*Ordo Virtutum*. Però abans de poder arribar a aquesta conclusió, necessàriament hauré de fer un altre excurs per explicar la gènesi de l'*Ordo Virtutum* i el seu *Urtext* o prototext, a fi de familiaritzar el lector en l'origen d'aquesta obra i, en darrer terme, poder obtenir una resposta al problema del per què la *Scientia Dei* apareix en un lloc tan inesperat com és el de la primera escena.

Com és sabut, l'*Ordo Virtutum*, tal i com el coneixem avui, prové del text manuscrit conservat al Riesencodex (R fol. 478va-481vb), que conté la notació neumàtica. Aquest mateix text musicat es conserva també en altres manuscrits, com el manuscrit A de Londres al qual hem fet referència anteriorment, però tots aquests còdexs són més recents que el Riesencodex, i de menys valor. A banda d'aquesta col·lecció de manuscrits, es conserva una versió més reduïda i no musicada de l'*Ordo Virtutum*, que es troba al final del *Scivias*, a la visió tretzena de la tercera part, a cavall dels capítols 8 i 9 (*Scivias* III, 13, vv. 193-495, ed. FÜHRKÖTTER 1978). Aquesta versió reduïda de l'*Ordo* apareix inserida *in medias res*, sense cap mena de context de diàleg o de drama, i sense cap notació musical.

Puix que el *Scivias*, considerada l'obra hildegardiana més rellevant, apareix també al Riesencodex, aquesta variant reduïda de l'*Ordo Virtutum* es troba, per tant, igualment, en aquest manuscrit, si bé en una altra localització (R₂ fol. 133r-134r). D'acord amb Führkötter (1978: XLVI), l'editora del *Scivias*, fou justament a partir del *Scivias* del Riesencodex que la resta de manuscrits en feren les seves còpies, de manera que caldria considerar el *Scivias* del Riesencodex com a la versió més antiga.

D'acord amb la meua recerca, les diferències principals de l'*Ordo Virtutum* que mostra el manuscrit R₂ (*Scivias* del Riesencodex) respecte R (*Ordo Virtutum* neumàtic del Riesencodex), consisteixen, especialment, en l'absència del pròleg (vv. 1-13), de la segona escena (vv. 92-218), així com també de l'epíleg (vv. 342-360). L'*Ordo Virtutum* del *Scivias* (R₂) presenta a més a més algunes estrofes canviades de lloc respecte a l'altra versió (R).¹³ Una altra diferència és que a l'inici d'R₂, hi ha dues estrofes que no apareixen a R: *Vivens enim lux* (vv. 215-224 ed. FÜHRKÖTTER 1978) i *Nos uirtutes in Deo sumus* (vv. 232-243 ed. FÜHRKÖTTER 1978). El que també canvia entre les dues versions, són les didascàlies o els títols amb la indicació del nom de l'actor que havia de proferir l'estrofa. Pel que he pogut observar als manuscrits, l'*Ordo Virtutum* del *Scivias* (R₂), en molts casos, sembla mostrar uns títols una mica més detallats que no pas R.

¹³ Per exemple, l'*O plangens vox*, que a R apareix a la primera part (vv. 70-79 ed. DRONKE 2007), a R₂ apareix al principi de tot (vv. 193-204 ed. FÜHRKÖTTER 1978), així com també l'*O uiuens fons*, que a R surt a la tercera part (vv. 273-283 ed. DRONKE 2007), a R₂ apareix com a segona estrofa del començament (vv. 205-214 ed. FÜHRKÖTTER 1978).

Llevat d'aquestes diferències, la resta del text de l'*Ordo Virtutum* és gairebé idèntic en les dues versions, a excepció d'algunes poques variants textuais.

La qüestió que sorgeix ara, un cop constatades les diferències entre ambdues versions, fóra intentar d'esbrinar quin seria l'*Urtext* o el text originari, és a dir, quina de les dues versions de l'*Ordo Virtutum* fou redactada primer, perquè, com veurem més endavant, aquesta qüestió està estretament relacionada amb la peculiaritat de la *Scientia Dei*. La comunitat investigadora ha trobat motius per defensar totes dues opcions: malgrat que, en un primer moment, es considerà la versió reduïda de l'*Ordo Virtutum* del *Scivias* com l'*Urtext*,¹⁴ anys més tard, Dronke (1981 i 2007) trobà arguments per a defensar justament el contrari, és a dir, que l'*Ordo Virtutum* del Riesencodex (R fol. 478va-481vb), la versió més llarga i musicada de l'*Ordo*, caldria considerar-lo com al text més antic i que, per tant, s'escrigué abans que la darrera visió del *Scivias* (R₂ fol. 133r-134r).¹⁵

Des del meu punt de vista, els arguments que empra Dronke 1981 per defensar que l'*Ordo* d'R hauria estat l'*Urtext* i que R₂ fóra més recent, no són prou convincents. Dronke basa la seva hipòtesi especialment en les diferents variants textuais que presenten R i R₂, així com també en les diferències de disposició d'algunes estrofes, que, com hem vist més amunt, en certs passatges, depenent de la versió, apareixen en llocs diferents. Però els mateixos arguments que empra Dronke 1981, poden servir justament per defensar el contrari, i no són, per tant, concloents.¹⁶

Segons la meua opinió, *pace* Dronke, i d'acord amb Böckeler (1927: 69-72) i Iversen (1992: 81), hi ha indicis que farien pensar més aviat el contrari, és a dir, que l'*Ordo Virtutum* d'R₂ seria un text anterior a l'*Ordo Virtutum* d'R. En primer lloc perquè al *Liber meritorum*¹⁷ Hildegarda menciona les obres que escrigué durant el segon període de la seva vida com a escriptora (1150-1158), d'entre les quals s'hi fa referència explícita a la *Symphonia*. En aquest recull musical, a part dels seus *Lieder*, caldria comptar-hi també l'*Ordo Virtutum* (URSPRUNG 1958-1961: 942). D'acord amb aquesta observació i atès que el *Scivias* fou escrit entre 1141-1151, i per tant, durant la seva primera etapa com a escriptora, necessàriament s'ha de considerar l'*Ordo Virtutum* neumàtic d'R com a posterior a la versió reduïda del *Scivias*. A més a més, l'epíleg de l'*Ordo*, que només es troba a R i no pas al *Scivias*, ha de ser necessàriament més tardà ja que prové del llibre *Divinorum operum* III 10, escrit durant els anys 1163-1170.¹⁸

¹⁴ Veg. l'ed. de BÖCKELER 1927: 34-35, amb una introducció excel·lent; SCHRADER i FÜHRKÖTTER 1956: 21; URSPRUNG 1958-61: 944; BARTH, RITSCHER i SCHMIDT-GÖRG 1969: 165-205 i l'ed. del *Scivias* de FÜHRKÖTTER 1978: XIII, XXXI, LI-LII "Die dem *Scivias* entnommenen Texte"; KONERMANN 1991: 54; IVERSEN 1992: 81).

¹⁵ Seguint la seva hipòtesi, DRONKE 2007, en la seva edició canònica del text llatí, no utilitza les variants de lectura que apareixen al *Scivias* i ni tan sols les esmenta en el seu aparat crític, quelcom que sorprèn, perquè, al marge de l'antiguitat d'un manuscrit –i en aquest cas R₂ resulta ser coetani a R i per tant, antiquíssim i de gran valor filològic– i del fet de si n'és còpia posterior o no, quan hom elabora un aparat crític, l'hauria de tenir en compte també.

¹⁶ Veg. per ex. l'ed. de BÖCKELER 1927: 69-72, on hi defensa just el contrari de Dronke, amb arguments de comparació textual entre l'*Ordo* i el *Scivias*.

¹⁷ Veg. Hildegard of Bingen, *Liber vitae meritorum*. 1994. Trad. per Bruce W. Hozeki, Nova York i Oxford.

¹⁸ Veg. *Liber divinorum operum*. 1996. Ed. per Albert Derolez i Peter Dronke. Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 92, Turnhout.

Deixant de banda la datació externa, des d'un punt de vista intern, s'observen també altres indicis que van en la mateixa direcció i que fan pensar que l'*Ordo* d' R_2 seria anterior a R. El fet que R_2 estigui desproveït de pròleg i epíleg, així com també de l'escena II, ens podria estar indicant que estem davant d'un *Urtext*, més antic, més rudimentari, no tan elaborat ni estructurat com el que trobem a R, que ja disposa d'un inici i d'un final ben acabats, que proporcionen una bona estructura dramàtica i una millor coherència a l'obra i que, al mateix temps, es veu enriquit per la segona escena, en què les Virtuts es presenten una darrera l'altra. A més a més, el fet que R_2 no presenti notació musical, ans només text, i que hi hagi una indicació per al final de cada vers, palesa també, al meu parer, que caldria considerar R_2 com a un primer intent de fixació del text escrit que, anys més tard, es veié enriquit per la notació musical a R. Aquesta hipòtesi s'adiu força amb la idea que té Stühlmeyer (2012:7) referent a la composició musical, segons la qual, Hildegarda podria haver compost els seus *Lieder* a partir d'un text més o menys fixat, susceptible de ser modificat. Hom podria imaginar-se quelcom de semblant amb el que s'esdevenia amb el cant gregorià, creat i ornamentat a partir de melodies senzilles, que contínuament s'anaven modificant i adaptant a les noves necessitats.

Aquestes observacions que acabo de referir suara, i que l'estudi de Dronke (1981), no sembla tenir en compte, palesen que la qüestió de l'*Urtext* és un tema tan complex com interessant. En aquest sentit, el problema de la *Scientia Dei* que he mencionat més amunt, pot ajudar a aportar una mica més de llum a aquesta problemàtica. Al meu entendre, un altre argument que ajuda a defensar la tesi que he defensat, segons la qual, la versió reduïda de l'*Ordo* que apareix a R_2 fóra l'*Urtext*, és justament el cas que representa la *Scientia Dei*. Si tenim en compte totes les consideracions que acabem de referir sobre la gènesi de l'*Ordo*, podrem entendre per què la *Scientia Dei* apareix, incomprendiblement, en la primera escena i no pas en la segona, com la resta de Virtuts. Segons el meu parer, el passatge de la *Scientia Dei* caldria considerar-lo un passatge molt antic de l'*Ordo Virtutum*, pertanyent a l'*Urtext*, el qual, com he explicat més amunt, encara no tenia la segona escena (recordem que la segona escena apareix només a la versió d'R). D'acord amb aquesta primera versió, el fet que una Virtut com la *Scientia Dei* aparegués *in medias res* a la primera escena, sense presentació, no suposava cap anomalia argumentalment parlant, perquè en aquesta primera versió encara no hi havia la segona escena, que és on cada Virtut fa la seva presentació. Tanmateix, en el moment en què s'introduí la segona escena, la *Scientia Dei* automàticament quedà fora de lloc dins l'esquema argumental de l'obra, com una Virtut anòmala perquè apareixia a la primera escena i no pas a la segona, com la resta. Per tots aquests motius, la *Scientia Dei*, a parer meu, seria un testimoni antiquíssim de la formació del text i seria una prova més per defensar que la versió reduïda de l'*Ordo* del *Scivias* fóra anterior a la versió de l'*Ordo* neumàtic, que ja mostra la segona escena i una estructura més elaborada, amb notació musical inclosa.

Conclusions

Al llarg d'aquest article, hem tingut l'oportunitat d'investigar i aprofundir en dos aspectes que des de bon principi cridaren la meua atenció i que havien passat desapercebuts als estudiosos: em refereixo a dos personatges que apareixen a l'*Ordo Virtutum*, concretament, a dues de les Virtuts, la *Disciplina* i la *Scientia Dei*. En el primer cas, basant-me en la rasura que apareix al Riesencodex i en la informació proporcionada per alguns passatges del *Scivias*, he proposat una nova conjectura, la de la *Gratia Dei* en lloc de la *Disciplina* que és la lectura que proposà Böckeler l'any 1927 i fou acceptada per Dronke el 2007. En el segon cas, he defensat que el passatge de la *Scientia Dei*, que constituïa una anomalia perquè apareixia a la primera escena i *in medias res*, necessàriament havia de ser un passatge molt antic de l'*Ordo*, pertanyent a l'*Urtext*. Per tal d'arribar a aquesta conclusió, prèviament he hagut de fer un excurs a l'entorn de la gènesi de l'*Ordo* i del seu prototext, un tema abastament discutit entre els estudiosos. Segons el meu punt de vista, la versió reduïda de l'*Ordo* que apareix al *Scivias*, sense notació neumàtica, ni pròleg, ni epíleg, ni segona escena, caldria considerar-la, com a la versió més antiga, com l'*Urtext*. Aquesta hipòtesi es veuria reforçada justament per l'anomalia que mostra la *Scientia Dei*: al meu entendre, el passatge de la *Scientia Dei* fóra un testimoni antiquíssim pertanyent encara a l'*Urtext*, quelcom que sembla haver passat per alt als estudiosos. Per tal de comprendre i intentar donar una explicació a la problemàtica que presentava cadascuna d'aquestes Virtuts, he hagut d'analitzar amb més detall qüestions referents als manuscrits i a la seva gènesi, perquè, és comprenent aquestes qüestions, que sovint hom troba les explicacions necessàries per trobar resposta a algunes qüestions que encara estaven per resoldre.

BIBLIOGRAFIA**Edicions de les obres d'Hildegarda de Bingen**

N.B.: per tal de facilitar la cerca, he optat per ordenar aquesta secció alfabèticament d'acord amb el cognom de l'editor.

BARTH (Ed.). 1969, Hildegard von Bingen, *Lieder*, P. Barth, M. I. Ritscher, J. Schmidt-Görg (eds.), Salzburg, Otto (Müller)

BÖCKELER (Ed.). 1927, *Hildegard von Bingen Reigen der Tugenden. Ordo Virtutum. Ein Singspiel*, M. Böckeler (text), Pudentiana Barh (música) (eds.), Berlín, Sankt Augustinus Verlag

DEROLEZ (Ed.). 1996, *Liber divinorum operum*, A. Derolez, P. Dronke (eds.), Turnhout (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 92), Brepols

DRONKE (Ed.). 2007, *Hildegardis Bingensis Opera Minora*, P. Dronke, Ch. P. Evans, H. Feiss (eds.), Turnhout (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 226), Brepols

FÜHRKÖTTER (Ed.). 1978, *Hildegardis Scivias*, A. Führkötter, A. Carlevaris, Turnhout (*Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis* 43 i 43 A), Brepols

HOZEKI (Ed.). 1994, Hildegard of Bingen, *Liber vitae meritorum*, Bruce W. Hozeki (trad.), Nova York-Oxford, Oxford University Press

KONNERMANN (Ed.). 1991, *Ordo Virtutum. Spiel der Kräfte. Das Schau-Spiel vom Tanz der göttlichen Kräfte und der Sehnsucht der Menschen*, B. Konermann (ed.), Korneuburg, Augsburg, Pattloch Verlag

STÜHLMAYER (Ed.). 2012, *Hildegard von Bingen. Lieder. Symphoniae*, B. Stühlmeyer (ed.), Beuron, Beuroner Kunstverlag

Estudis

DAVIDSON, Audrey E., 1992. *The Ordo Virtutum of Hildegard of Bingen: Critical Studies*. Kalamazoo, Michigan, Medieval Institute Publications

DRONKE, Peter, 1970. "Hildegard of Bingen as poetess and dramatist. The Text of the *Ordo Virtutum*", a: *Poetic individuality in the Middle Ages*, P. Dronke (ed.), Oxford, Clarendon Press, 150-192

—1981. "Problemata Hildegardiana", *Mittelalteinisches Jahrbuch*, 16: 97-131

—1994. *Nine Medieval Latin Plays*, Cambridge, Cambridge University Press

HOZESKI, Bruce William, 1982. "Parallel Patterns in Prudentius' *Psychomachia* and Hildegard of Bingen's *Ordo Virtutum*", *14th Century English mystics Newsletter*, 8: 8-20

IVERSEN, Gunilla, 1992. "Ego Humilitas, regina Virtutum: Poetic Language and Literary Structure in Hildegard of Bingen's Vision of the Virtutes", a: *The Ordo Virtutum of Hildegard of Bingen: Critical Studies*, A. E. Davidson (ed.), Kalamazoo, Michigan, Medieval Institute Publications, 79-110

KONERMAN, Bernward (ed.), 1991. *Hildegard von Bingen. Ordo Virtutum. Spiel der Kräfte. Das Schau-Spiel vom Tanz der göttlichen Kräfte und der Sehnsucht des Menschen*, Ausburg, Pattloch

SCHRADER, Marianna, FÜHRKÖTTER, Adelgundis, 1956. *Die Echtheit des Schrifttums der heiligen Hildegard von Bingen*, Köln-Graz, Böhlau-Verlag

THOMSON, Henry J., 1949. *Prudentius. Psychomachia*, Vol. 1: 274-343. Cambridge (MA), Harvard University Press

URSPRUNG, Otto, 1958-61. "Hildegards Drama *Ordo Virtutum*. Geschichte einer Seele", *Miscelánea en homenaje a Monseñor Higinio Anglés*, vol. II, CSIC (ed.), Barcelona, Imprenta-escuela de la Casa de Caridad, 941-958

VERNET, Eulàlia, VERNET, Mariona, en premsa. *Música i text en l'Ordo Virtutum d'Hildegarda de Bingen: Estudi de l'obra, edició crítica i traducció*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona